

Наталія КАЛИТА,

orcid.org/0000-0003-2451-0382

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри педагогіки та методики початкової освіти

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

(Дрогобич, Львівська область, Україна) n.kalyta@dspu.edu.ua

ПРОБЛЕМА РЕЛІГІЙНОГО ВИХОВАННЯ: ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті виявлено та обґрунтовано історико-педагогічні аспекти проблеми релігійного виховання в сучасному освітньому процесі в Україні та за кордоном; з'ясовано сутність поняття «релігійне виховання»; виявлено чинники розвитку, а також погляди визначних педагогів в Україні та поза її межами у минулому і сьогодні на шляхи вирішення досліджуваної проблеми; встановлено взаємозв'язок релігійного виховання з іншими напрямками виховання в освітньому процесі НУШ. В українській виховній традиції від К. Ушинського і до сьогодні проблема релігійного виховання входить до змістового та організаційного освітнього контексту (окрім радянського періоду «войовничого атеїзму» та перехідного періоду посткомуністичних трансформацій держави та суспільства). Зарубіжний досвід релігійного виховання виявляє прагнення уникнути явища індоктринації, засвідчує чітке розмежування в освітньому просторі приватного і державного, особистісного і суспільного, світського і сакрального тощо. Враховуючи ціннісну складову у визначенні місця і значення релігійного виховання, важливо дотримуватися правових норм його реалізації, чітко розмежовувати релігійну та світську складові у системі понять: релігійне, релігієзнавче, духовно-моральне, морально-етичне, основи християнської етики, а також готувати вчителів, враховувати фактор конфесійної приналежності учасників освітнього процесу у сучасному закладі освіти тощо. Адже засобами релігійного виховання (чи світського релігієзнавчого) у відповідності до принципів природовідповідності, культуровідповідності формуємо критичне мислення, здатність до здійснення життєво важливого вибору, світоглядні орієнтири, що безпосередньо впливають на самоідентифікацію особистості та спільноти.

Ключові слова: *виховна традиція, релігійне виховання, освітній процес, особистість, індоктринація.*

Nataliia KALYTA,

orcid.org/0000-0003-2451-0382

Candidate of Pedagogy,

Associate Professor at Pedagogy and Methodology of Primary Education Department

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

(Drohobych, Lviv region, Ukraine) n.kalyta@dspu.edu.ua

THE PROBLEM OF RELIGIOUS EDUCATION: HISTORICAL AND PEDAGOGICAL ASPECT

The article identifies and substantiates the historical and pedagogical aspects of the problem of religious education in the modern educational process in Ukraine and abroad; the essence of the concept of «religious education» is clarified; the factors of development were revealed, as well as the views of prominent teachers in Ukraine and beyond its borders in the past and present on the ways of solving the problem under study; the interrelationship of religious education with other areas of education in the educational process of NUS was established. In the Ukrainian educational tradition from K. Ushinsky until today, the problem of religious education is included in the content and organizational educational context (except for the Soviet period of «militant atheism» and the transitional period of post-communist transformations of the state and society). The foreign experience of religious education shows the desire to avoid the phenomenon of indoctrination, it shows a clear distinction in the educational space between private and state, personal and public, secular and sacred, etc. Taking into account the value component in determining the place and meaning of religious education, it is important to adhere to the legal norms of its implementation, clearly distinguish the religious and secular components in the system of concepts: religious, religious studies, spiritual-moral, moral-ethical, foundations of Christian ethics, train teachers, take into account the factor of confession affiliations of participants in the educational process in a modern educational institution, etc. After all, by means of religious (or secular religious studies) education in accordance with the principles of conformity to nature and culture, we form critical thinking, the ability to make vital choices, worldview orientations that directly affect the self-identification of the individual and the community.

Key words: *educational tradition, religious education, educational process, personality, indoctrination.*

Постановка проблеми. Цивілізаційні виклики перших десятиліть XXI століття, як-от російсько-українська війна (з 2014 р.), внутрішнє переміщення осіб, змушений виїзд громадян за межі країни, розбудова громадянського суспільства, формування національної ідентичності, обумовлюють розвиток освіти в Україні як пошук відповідей на ключові питання про мету, зміст, теоретико-методологічну основу, суб'єкта, напрями виховання, зокрема релігійного тощо. Проблема релігійного виховання в українській школі виявляє колізію між «de-fakto» і «de-jure», коли насправді в освітньо-виховному середовищі релігія як фактор виховного впливу присутня у змісті, реалізації мети і завдань морального, духовного, етичного, громадянського та інших напрямків, у курсі за вибором «Основи християнської етики», а, водночас, законодавчі акти забезпечення освітнього процесу декларують (згідно із освітнім законодавством та Конституцією України) відокремленість Церкви та релігійних організацій від закладів освіти та їх невтручання в освітній процес (Відокремленість освіти від церкви та умови запровадження духовно-моральних курсів, 2024). Спростувати існуючу суперечність можливо, зокрема, шляхом вивчення історико-педагогічних аспектів проблеми релігійного виховання в сучасних умовах, що і визначає актуальність обраної теми статті.

Аналіз досліджень. Вирішення проблеми релігійного виховання забезпечено низкою документів на законодавчому рівні, міжгалузевими науковими дослідженнями українських та зарубіжних вчених, методичними розробками проблеми тощо. Отже стаття 35 Конституції України визначає право кожного на свободу світогляду та віросповідання, однак не визнає жодну із релігій як обов'язкову, при цьому наголошує на відокремленні від держави Церкви і релігійних організацій (Конституція України, 2020). Стаття 6 Закону України «Про освіту» утворює засадниче положення про державну політику у сфері освіти та принципи освітньої діяльності – це невтручання релігійних організацій в освітній процес (крім окремих випадків, які визначені цим Законом), а також різнобічність і збалансованість інформації щодо світоглядних та релігійних питань. Окремим питанням, як зазначено у статті 31 Закону, є право заснованих релігійними організаціями приватних закладів освіти визначати релігійну спрямованість власної освітньої діяльності. Водночас у статті 54 Закону задекларованим є обов'язок усіх осіб, які залучені до освітнього процесу формувати у здобувачів освіти прагнення до взаєморозуміння,

миру, злагоди між народами, етнічними, національними, релігійними групами, представниками різних релігійних поглядів (Закон України «Про освіту», 2024: підстава – 3482-IX). Ці ключові положення утверджені також в інших законодавчих актах, зокрема в Законах України «Про повну загальну середню освіту» (редакція від 24.03.2024, підстава – 3482-IX), «Про свободу совісті та релігійні організації» (редакція від 15.03.2022, підстава – 2107-IX), «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (прийняття від 13.12.2022, підстава – 2834-IX) тощо. Однак ми не можемо стверджувати про непримиримий антагонізм Держави і релігії. Адже цінності духовно-морального виховання як важливої складової національно-патріотичного виховання (що визначено Стратегією національно-патріотичного виховання, затвердженою Указом Президента України від 18.05.2019, № 286/2019) корелюються із релігійними цінностями та чеснотами, і на законодавчо визначеній основі ця інтеграція відображена в освітній програмі закладу освіти як її варіативний (необов'язковий) компонент (Скотний, 2003: 189). Одним із курсів варіативної складової (за вибором учнів та батьків) є курс «Основи християнської етики», програма якого укладена авторським колективом у складі: Г.С. Сохань, І.М. Гусаков, М.Є. Гусак, М.С. Пономарьова, І.М. Кушнір. Як сказано в Програмі, курс має духовно-моральне, культурологічне спрямування, орієнтований на вивчення етичних категорій через моделювання життєвих ситуацій; аналіз поведінки героїв біблійних розповідей, художніх творів; дискусій; укладання соціальних проєктів; проведення заходів доброчинності тощо. При цьому зазначено, що курс не є уроком релігії чи катехізацією, не передбачає залучення здобувачів освіти до релігійних обрядів, водночас розкриває тематику міжрелігійних діалогів, полікультурності і полірелігійності суспільства, плюралізму і місця християнства у цьому процесі (Кройтор, 2019: 29-46).

Проблема релігійного виховання, що є співзвучним із духовним, морально-етичним вихованням, входить у минулому і сьогоденні до предметного кола досліджень низки українських педагогів, психологів, філософів, релігієзнавців, зокрема: І. Бега, В. Бодак, О. Вишневського, Д. Грищука, І. Губені, В. Жуковського, І. Зязюна, С. Максименко, Т. Пантюк, М. Савчина, І. Сіданич, Г. Сковороди, В. Скотного, В. Сухомлинського, К. Ушинського, П. Юркевича та ін. Українська інтелектуально-педагогічна традиція

розглядає релігію як екзистенційний компонент буття, укорінений у свідомості людини та ситуаціях її повсякденного і суспільного життя, що вимагає вивчення місця і значення цього феномену у сфері освіти.

Серед сучасних зарубіжних дослідників проблеми відзначаємо низку праць Йорга Альбрехта (Jörg Albrecht), Ванди Альбертс (Wanda Alberts), Маркуса Давідсена (Markus Davidsen), Тіма Дженсена (Tim Jensen), Верени Шмідт (Verena Schmidt) та інших, провідною думкою у яких є твердження про необхідність розвитку релігійної педагогіки та релігійної освіти для світської держави за умови уникнення явища індоктринації. Незважаючи на значний обсяг розробок, низка питань залишаються нерозглянутими, оскільки проблема не набула цілісного концептуального вирішення, що й обумовило вибір теми статті.

Метою статті є виявлення та обґрунтування історико-педагогічних аспектів проблеми релігійного виховання в сучасному освітньому процесі в Україні та за кордоном. У межах визначеної мети необхідно вирішити такі **завдання**: з'ясувати сутність поняття «релігійне виховання» в процесі його виникнення та розвитку; визначити чинники вирішення проблеми в її культурно-історичному, історико-педагогічному становленні; виявити погляди визначних педагогів в Україні та поза її межами у минулому і сьогодні на шляхи вирішення досліджуваної проблеми; встановити взаємозв'язок релігійного виховання з іншими напрямками виховання в освітньому процесі НУШ.

Виклад основного матеріалу. Серед репрезентантів української виховної традиції визначальною є спадщина К. Ушинського, у якій проблема релігійного виховання займає чільне місце. У концептуальних працях «Про народність у громадському вихованні», «Людина як виховання (Досвід педагогічної антропології)», «Педагогічна подорож по Швейцарії» та низці інших визначний український педагог визначає релігію як форму культури і суспільної свідомості, яка є потужним чинником виховання особистості, суб'єктом виховного впливу, наповнює його зміст духовністю, утворює теоретико-методологічні засади виховання на загальнолюдських цінностях, принципах гуманізму та моральності.

Обґрунтовуючи цінність християнської моралі у вихованні, К. Ушинський виступає опонентом модному у той час матеріалізму. При цьому застерігає від можливості зміни світоглядно-ментальних орієнтацій, від впровадження матеріалістичних, атеїстичних (антирелігійних) поглядів у систему виховання. Педагог зазначає, що

допоки матеріалістичні принципи залишаються лише результатом розумового процесу і побутують на словах, загрози для гуманності, людяності людини немає.

Важливого значення педагог надає релігійному чиннику у порівнянні з науковим, однак для кожного із цих дієвих засобів К. Ушинський визначає певну значимість, пов'язуючи релігію із рухом людського духу до вічного і неосяжного. Обґрунтовуючи процес виховання на засадах народності та вихованні народності (національної самосвідомості) як мети досконалого виховання, К. Ушинський наголошує: «Є тільки один ідеал довершеності, перед яким схилиються всі народності, це ідеал, що його дає нам християнство .., за ним повинен прямувати розвиток усякої народності і всяке справжнє виховання, що йде разом з народністю» (Ушинський с., 1954: 56-64).

К. Ушинський говорить про те, що є «*навмисна* виховна діяльність – школа, вихователь і наставники», однак «*набагато сильнішими* вихователями є вихователі *не навмисні*: природа, сім'я, суспільство, народ, його релігія і його мова, словом, природа і історія в найширшому значенні цих широких понять» (курсив К.У. – прим. Н.К.) (Ушинський а, 1954: 28-451). Педагог переконаний, що «духовний розвиток, духовне виховання людини, зокрема і народу в цілому здійснюється не лише школою, але декількома, великими вихователями: природою, життям, наукою і релігією» (Ушинський б, 1954: 64-170).

Важливим суб'єктом виховного впливу К. Ушинський вважає народ, вплив якого здійснюється у відповідності процесу виховання народному характерові та обставинам його культурно-історичного розвитку: «кожен народ має свій особливий *ідеал людини* (курсив – К.У.) і вимагає від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особах» (Ушинський с, 1954: 56-64). К. Ушинський не надає школі, або іншому суб'єктові виховного впливу пріоритетності у процесі виховання людини, а в її особі і спільноті в цілому, адже «шкільне виховання далеко не становить *усього* (курсив – К.У.) виховання народу. Релігія, природа, сім'я, перекази, поезія, закони, промисловість, література, – все, з чого складається історичне життя народу, – становить його справжню школу, перед силою якої сила навчальних закладів, особливо побудованих на засадах штучних, зовсім незначна. Неможливо так ізолювати виховання, щоб життя, яке оточує його з усіх боків, не мало на нього впливу» (Ушинський с, 1954: 56-64). Водночас педагог розмірковує над великим призначенням школи в житті дитини і

удосконаленням її діяльності: «Потрібно дбати всіма силами, щоб школа найприроднішим шляхом увійшла в життя дитини і щоб непомітно для неї прийняла в своє розпорядження частину її розумової й сердечної діяльності» (Ушинський а, 1954: 28-451).

Ідеал довершеності у процесі виховання, за О. Вишневським, що відповідає розумінню виховного ідеалу в сучасній українській системі виховання, полягає передусім у служінні Богові і Україні (Вишневський, 2003: 170). Таке трактування є синтезом вселюдського і національного в процесі всебічного і гармонійного розвитку особистості. Педагог переконаний, що віруюча людина досягає гармонії, по-перше, у стосунках з іншими людьми, із зовнішнім середовищем; по-друге, з власним сумлінням; по-третє, з Абсолютом Добра, з Богом (Вишневський, 2003: 186). Людина, вихована в досконалих умовах процесу виховання, йде до свого призначення, виконуючи, перш за все, свої обов'язки перед всіма людьми на землі, перед Батьківщиною, своїм найближчим оточенням, своєю сім'єю, нарешті, перед самою собою. Як зазначає О. Вишневський, такий шлях виховання є шляхом засвоєння моральних цінностей, це «скерованість людини до Бога і ... до нижчих рівнів ієрархії цінностей, що стосуються естетичного, морального, національного, громадянського, родинного, особистісного тощо життя людини» (Вишневський, 2003: 193), розвиток і утвердження «природної схильності до добра та готовність відстоювати його в собі та в навколишньому світі» (Вишневський, 2003: 216).

О. Вишневський у теоретико-методологічній основі моделі виховного ідеалу в сучасному українському вихованні визначає віру, Авторитет Бога і віру в Нього: «без Авторитету Бога і віри в Нього неможливо сьогодні відновити духовне поле суспільства, а отже і структуру виховання, неможливо наповнити новим, гуманістичним змістом, водночас і відвертатись від цієї проблеми, прикриваючись вдаванням авторитетом, пускати справу самовпливом, означає давати зелене світло всілякому богошукацтву і псевдорелігіям, що так активно захоплюють тепер духовний простір нашої свідомості і далеко не завжди ведуть людину до Бога» (Вишневський, 2003: 171–172). Міркування О. Вишневського про «богошукацтво і псевдорелігії» у вихованні співзвучні застереженням В. Скотного про одну із реалій освітнього простору сьогодення: «Специфіка деструктивних релігійних організацій полягає у майже маніакальному прагненні їхніх лідерів проникнути у систему державної освіти України. Будь-які секти

і секточки, ледь виникнувши, відразу «опромінуються» ідеєю термінового привнесення своєї «духовності», свого «таємного знання» у школи і ВНЗ, організації яких-небудь курсів навчання для пастви та ін. Як не дивно, але сектанти часто знаходять підтримку деяких державних чиновників. ... У школи проникають під виглядом учителів адепти різних релігійних об'єднань, яких вітчизняні і закордонні експерти відносять до розряду деструктивних («Брахма Кумаріс», регіональна цільова програма з формування дитячого і молодіжного руху інструкторів Світу, Здоров'я і Згоди та ін.). Водночас вони знаходять підтримку деяких керівників шкіл і представників місцевих адміністрацій, які дозволяють їм затуркувати дітей, навіть не вникаючи у сутність пропагованих ними вчень» (Скотний, 2003: 270–273).

Людина як суб'єкт виховної взаємодії, за О. Вишневським, перебуває вічно у стані внутрішньої боротьби, і водночас є самодостатньою істотою. Ставлення до людини як до предмету і суб'єкту виховання узгоджене із традиційною християнською стратегією виховання, оскільки християнство пропонує педагогіці демократичні засади «виховної взаємодії» (Вишневський, 2003: 181). Погоджуючись із твердженнями відомих українських вчених щодо ціннісної складової у визначенні місця і значення релігійного виховання, зазначаємо важливість дотримання правових норм його реалізації, чітке розмежування релігійної та світської складової, а також визначення у системі понять (релігійне, релігієзнавче, духовно-моральне, морально-етичне, основи християнської етики), підготовленість вчителів, врахування фактору конфесійної приналежності учасників освітнього процесу у сучасному закладі освіти тощо. Адже засобами релігійного виховання у відповідності до принципів природовідповідності, культуровідповідності формуємо світоглядні орієнтири, що безпосередньо впливають на самоідентифікацію особистості та спільноти.

Досліджуючи правові засади духовно-морального виховання у системі повної загальної середньої освіти України, О. Ноздрін та І. Сіданич актуалізують питання про формування свідомо відповідальної особистості та пошук шляхів і засобів цього формування в складних умовах сьогодення. Дослідники вбачають певні прогалини у духовно-моральному вихованні та правосвідомості населення. При цьому пропонують концепцію «духовної єдності українців», яка «стосується спільного усвідомлення духовності, ідентичності та культурних цінностей народу України. Це пов'язано з ідеєю, що ми українці, як нація, маємо

спільні історичні, культурні та духовні зв'язки, сформовані історією, традицією та колективним досвідом. Це почуття духовної єдності може проявлятися різними способами, як-от спільна релігійна спадщина...» (Нова українська школа, 2019: 103). Як зазначають автори, формування високого рівня культури населення, усвідомлення своєї особистої відповідальності перед суспільством та державою, а також поваги до людей, які притримуються інших поглядів або позицій, має здійснюватися завдяки освіті та, відповідно, присутності релігійного / релігієзнавчого компоненту у її змісті.

Аналізуючи світоглядні засади релігійної обрядовості у ціннісних вимірах нової парадигми освіти, В.Бодак зазначає, що релігійна обрядовість у її соціальних реаліях сьогодення є особливою освітньою практикою, а принципи релігії та освіти корелюються в орієнтації на людину як мету і суб'єкта свого покликання. Тож вирішення у взаємозв'язку проблем релігії та цінностей виховання створює загальну картину толерантної освіти як ознаки здорового суспільства. Адже у системі державної освіти релігієзнавчий виклад у поєднанні з історичним, культурологічним, морально-етичним, правовим, філософсько-світоглядним не порушує права вибору атеїстичного світорозуміння та переконань. Дослідниця наголошує, що присутність світоглядних цінностей релігійної обрядовості у гуманістичній, особистісно орієнтованій, людиноцентричній, толерантній, компетентнісній парадигмі української сучасної освіти мають на меті не насаджувати релігійний світогляд, а лише дати розуміння релігії як джерела віри, сприяти пошуку відповіді на питання про людину і світ навколо неї, суспільство, сенс власного життя (Бодак, 2021: 61).

У вирішенні проблеми релігійного виховання ми, безперечно, опираємося на постулати української виховної традиції у її розвитку у минулому і сьогоденні (Калита, 2023: 197-200). Однак інтернаціоналізація сучасної освіти в Україні і світі, євроінтеграційний вектор нашого цивілізаційного розвитку спонукає до вивчення європейського досвіду вирішення досліджуваного нами питання. У європейському освітньо-інтелектуальному просторі відомою дослідницею проблем інтегративної релігійної освіти у Європі, визначення теоретико-методологічних підходів у вивченні релігій, виховання є Ванда Альбертс – доктор філософії з Німеччини, автор широко цитованої монографії «Integrative religious education in Europe: a study-of-religions approach» («Інтегративна релігійна освіта в Європі. Підхід до вивчення релі-

гій»), низки статей, зокрема: «Religious Education as Small Indoctrination: How European Countries Struggle with a Secular Approach to Religion in Schools» («Релігійна освіта як маленька індоктринація: як європейські країни борються зі світським підходом до релігії у школах»). Дослідниця зазначає, що у більшості освітніх моделей у ландшафті європейського релігійного виховання переважає релігійне, а не світське уявлення про релігію. І це явище присутнє не лише у предметах за вибором («альтернативних предметах»), а й в обов'язкових, які не мають відношення до релігійного сповідання учнів. Ванда Альбертс переконана, що шкільне навчання у європейських країнах (зокрема: Німеччина, Англія, Норвегія) не дає учням можливість набути світського погляду на релігію та релігійне розмаїття на основі нетеологічного вивчення релігії. Окрім цього у нерозмежованих релігійному і світському підходах утверджується виняткова позиція християнства серед інших релігій, що дослідниця називає «малою» індоктринацією (ознайомлення з певною теорією чи доктриною, залучення до них і виховання в їхньому дусі – прим. Н.К.), тобто безсумнівною дискурсивною гегемонією певного (християнського) поняття релігії як системи відліку для релігійної освіти, що претендує на універсальність у поглядах на релігію навіть в релігійно гетерогенній аудиторії (Alberts, 2019: 18). Суголосним з висновками німецької дослідниці є застереження українських дослідників, викладачів Національного університету «Одеська юридична академія» А. Кройтора, Д. Яковлева, К. Алексенцевої-Тимченко, які на міжгалузевому рівні розкривають особливості явища індоктринації у висвітленні релігійних питань в історії України, з'ясовують причини виникнення цього явища, вказують на його негативні наслідки, зокрема для формування критичного мислення дітей та молоді, а також шляхи подолання. Так серед причин негативного явища індоктринації у висвітленні питань релігійної світської освіти учнів вчені виокремлюють посткомуністичні трансформації держави та суспільства, посилення релігійного фактору у соціальних відносинах, увагу держави до діяльності церков в Україні, включення проблеми релігійного визначення у широкий контекст цивілізаційного вибору в умовах російсько-української війни (з 2014), реформування системи середньої освіти в Україні, перехід від авторитарної до демократичної моделі освіти тощо (Конституція України (Редакція – від 01.01.2020, підстава 27-IX): 45).

В освітньому процесі НУШ (з 2017) реалізується мета виховання інноватора та грома-

дянина, який уміє ухвалювати відповідальні рішення та дотримується прав людини. Для досягнення поставленої мети наголос зроблено не на запам'ятовуванні учнями фактів та понять, а набутті компетентностей – динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, які визначають здатність особи успішно соціалізуватися, здійснювати подальшу навчальну або професійну діяльність (Навчальна програма курсу за вибором, 2022). Таким чином формується ядро знань, на які накладаються уміння користуватися ними, а також система життєво важливих для особи цінностей та навичок. Компетентності світської релігійної освіти корелюються з еталонними рамками основних компетенцій, зокрема «соціальними та громадянськими», «обізнаність та самовираження у сфері культури» (Ноздрін, 2024: 98-116), а також є важливими для життєдіяльності людини в цивілізаційному просторі сучасного динамічного, мобільного, мультикультурного глобалізованого світу.

Висновки. Проблема релігійного виховання є важливою для формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості і, водночас, суперечливою у вирішенні. Пошук оптимальних шляхів відбува-

ється у подоланні протиріччя між релігійним та світським викладом навчального матеріалу в українському конфесійно гетерогенному освітньому просторі. Для вирішення означеної проблеми необхідно врахувати історико-педагогічний досвід релігійного виховання в українській виховній традиції, представники якої у минулому і сьогоденні виявляють розуміння виховного впливу релігії як форми суспільної свідомості, а релігійність суб'єкта виховання як етнічну ознаку, втілення світоглядно-ментальних настав, духовно-моральних цінностей людини та спільноти, декларують необхідність збереження релігійної складової в освітньому процесі, досягнення балансу між світським та релігійним, толерантне ставлення до поліконфесійності в Україні і світі як ознаки культури і цивілізаційного поступу, розуміння і повагу до прав і свобод власних та інших людей тощо. Зарубіжний досвід релігійного виховання виявляє прагнення уникнути явища індоктринації, засвідчує чітке розмежування в освітньому просторі приватного і державного, особистісного і суспільного, світського і сакрального тощо. Перспективою подальших досліджень проблеми є розробка світської моделі релігійного виховання у поліконфесійному просторі сучасної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бодак В. Світоглядні засади релігійної обрядовості в ціннісних вимірах нової парадигми освіти. *Людинознавчі студії*: зб. наук. праць ДДПУ імені Івана Франка. Дрогобич; РВВ ДДПУ імені Івана Франка. 2021. Вип. 42. С. 61–70.
2. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Дрогобич: Коло, 2003. 528 с.
3. Відокремленість освіти від церкви та умови запровадження духовно-моральних курсів: новини Освітнього омбудсмена України від 27 лютого 2024 року. URL: <https://eo.gov.ua/vidokremlenist-osvity-vid-tserkvy-ta-umovy-zaprovadzhennia-dukhovno-moralnykh-kursiv/2024/02/27/> (дата звернення 24.04.2024)
4. Закон України «Про освіту». 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 24.05.2024).
5. Калита Н. Проблема виховного ідеалу в історико-педагогічному розвитку: єдність традиції та інновації. *Актуальні питання гуманітарних наук*: міжв. зб. наук. праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка 2023. Вип. 66. Том 2. С. 197–200.
6. Конституція України. 2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення 20.04.2024)
7. Кройтор А., Яковлев Д., Алексенцева-Тимченко К. «Апостоли» індоктринації: ідеологічні особливості репрезентації релігійного вибору у системі середньої освіти (на основі аналізу інтерв'ю експертів). *Ідеологія і політика*. № 2 (13). 2019. С. 29–46.
8. Навчальна програма курсу за вибором «Основи християнської етики. 1–11 класи» для закладів загальної середньої освіти / Г.С. Сохань, І.М. Гусаков, М.Є. Гусак, М.С. Пономарьова, І.М. Кушнір. 2020. URL: <http://surl.li/tquao> (дата звернення 20.05.2024)
9. Нова українська школа. 2019. URL: <https://mon.gov.ua/tag/nova-ukrainska-shkola?&type=all&tag=наука> (дата звернення 15.05.2024)
10. Ноздрін О., Сіданич І. Правові засади духовно-морального виховання в системі повної загальної середньої освіти України. *Вісник післядипломної освіти*. К. Вип. 27 (56). 2024. С. 98–116.
11. Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від 18 грудня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text (дата звернення 24.05.2024).
12. Скотний В. Рациональное та ірраціональне в науці й освіті. Київ-Дрогобич: Коло, 2003. 288 с.
13. Стратегія національно-патріотичного виховання. 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> (дата звернення 15.05.2024)

14. Ушинський К. а Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології. Твори в 6 т. Т. 4 / Відп. за укр. вид. Г. С. Костюк, С. Х. Чавдаров. Київ. Рад. школа. 1954. С. 28–451.
15. Ушинський К. б Педагогічна подорож по Швейцарії. Вибрані твори: в 2 т. Т.2. Київ. Рад. школа. 1983. С. 64–170.
16. Ушинський К. с Питання про народні школи. Вибрані твори: в 2 т. Т.2. Київ. Рад. школа. 1954. С. 56–64.
17. Ушинський К. d Про народність у громадському вихованні. Вибрані педагогічні твори. Київ. Радянська школа, 1949. С. 24–87.
18. Alberts W. Religious Education as Small Indoctrination: How European Countries Struggle with a Secular Approach to Religion in Schools. *Center for Educational Policy Studies Journal*, 9 (4). 2019. P. 53–72. URL: <https://doi.org/10.26529/serpj.688> (дата звернення 24.04.2024)
19. Alberts W. Integrative religious education in Europe: a study-of-religions approach. Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2007. 442 p. URL: <http://surl.li/twqvj> (дата звернення 14.04.2024)

REFERENCES

1. Bodak V. (2021) Svitohliadni zasady relihiinoi obriadovosti v tsinnisnykh vymirakh novoi paradyhmy osvity. [*World-view principles of religious observance in the value dimensions of the new paradigm of education*]. *Liudynoznavchi studii: zb. nauk. prats DDPU imeni Ivana Franka. Drohobych; RVV DDPU imeni Ivana Franka – Human studies studios: collection of science papers of Drohobyt'sky State Pedagogical University named after Ivan Franko*. Drohobych; RVV DDPU named Ivan Franko 2021. 42. 61–70. [in Ukrainian].
2. Vyshnevskiy O. (2003) Teoretychni osnovy suchasnoi ukrainskoi pedahohiky. Posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv. [*Theoretical foundations of modern Ukrainian pedagogy. Guide for students of higher educational institutions*]. Drohobych: Kolo, 528 s. [in Ukrainian].
3. Vidokremnenist osvity vid tserkvy ta umovy zaprovadzhennia dukhovno-moralnykh kursiv: novyny Osvitnoho ombudsmena Ukrainy vid 27 liutoho 2024 roku. (2024) [*Separation of education from the church and conditions for the introduction of spiritual and moral courses: news of the Education Ombudsman of Ukraine from February 27, 2024*]. URL: <https://eo.gov.ua/vidokremnenist-osvity-vid-tserkvy-ta-umovy-zaprovadzhennia-dukhovno-moralnykh-kursiv/2024/02/27/> (data zvernennia 24.04.2024) [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy «Pro osvitu». (2017) [*Law of Ukraine «On Education»*]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (data zvernennia 24.05.2024) [in Ukrainian].
5. Kalyta N. (2023) Problema vykhovnoho idealu v istoryko-pedahohichnomu rozvytku: yednist tradytsii ta innovatsii. [The problem of the education ideal in the historical and pedagogical development: unity of tradition and innovation] *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhv.i zb. nauk. prats molodykh vchenykh Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka* 2023. 66. Tom 2. 197–200. [in Ukrainian].
6. Konstytutsiia Ukrainy. (2020) [*The Constitution of Ukraine*]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (data zvernennia 20.04.2024) [in Ukrainian].
7. Kroitor A., Yakovlev D., Aleksentseva-Tymchenko K. (2019) «Apostoly» indoktrynatsii: ideolohichni osoblyvosti reprezentatsii relihiinoho vyboru u systemi serednoi osvity (na osnovi analizu interv'iu ekspertiv). [*«Apostles» of indoctrination: ideological features of the representation of religious choice in the secondary education system (based on the analysis of expert interviews)*]. *Ideolohiia i polityka*. № 2 (13). S. 29–46. [in Ukrainian].
8. Navchalna prohrama kursu za vyborom «Osnovy khrystyianskoi etyky. 1–11 klasy» dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity. (2020) [*Curriculum of the optional course «Fundamentals of Christian ethics. 1–11 grades» for institutions of general secondary education*]. / H.S. Sokhan, I.M. Husakov, M.Ie. Husak, M.S. Ponomarova, I.M. Kushnir. URL: <http://surl.li/tquao> (data zvernennia 20.05.2024) [in Ukrainian].
9. Nova ukrainska shkola. (2019) [*New Ukrainian school*] URL: <https://mon.gov.ua/tag/nova-ukrainska-shkola?&type=all&tag=nauka> (data zvernennia 15.05.2024) [in Ukrainian].
10. Nozdrin O., Sidanych I. (2024) Pravovi zasady dukhovno-moralnoho vykhovannia v systemi povnoi zahalnoi serednoi osvity Ukrainy. [*Legal foundations of spiritual and moral education in the system of comprehensive general secondary education of Ukraine*]. *Visnyk pisliadyplomnoi osvity*. K. Vyp. 27 (56). S. 98–116. [in Ukrainian].
11. Rekomendatsiia 2006/962/IeS Yevropeiskoho Parlamentu ta Rady (IeS) «Pro osnovni kompetensii dlia navchannia protiahom usoho zhyttia» vid 18 hrudnia 2006 roku. (2006) [*Recommendation 2006/962/EU of the European Parliament and the Council (EU) «On core competences for lifelong learning» dated December 18, 2006*]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text (data zvernennia 24.05.2024) [in Ukrainian].
12. Skotnyi V. (2003) Ratsionalne ta irratsionalne v nauksi y osviti. [*Rational and irrational in science and education*]. Kyiv-Drohobych: Kolo, 288 s. [in Ukrainian].
13. Stratehiia natsionalno-patriotynnoho vykhovannia. (2019) [*Strategy of national and patriotic education*]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> (data zvernennia 15.05.2024) [in Ukrainian].
14. Ushynskiy K. a (1954) Liudyna yak predmet vykhovannia. Dosvid pedahohichnoi antropolohii. Tvory v 6 t. T. 4 / *Man as education (Experience of pedagogical anthropology)*] Vidp. za ukr. vyd. H. S. Kostiuk, S. Kh. Chavdarov. Kyiv. Rad. shkola. S. 28–451. [in Ukrainian].
15. Ushynskiy K. b (1983) Pedahohichna podorozh po Shveitsarii. [*Pedagogical trip to Switzerland*]. Vybrani tvory v 2 t. T. 2. Kyiv. Rad. shkola. S. 64–170 [in Ukrainian].
16. Ushynskiy K. c (1954) Pytannia pro narodni shkoly. [*Questions about folk schools*]. Vybrani tvory v 2 t. T. 2. Kyiv. Rad. shkola. S. 56–64 [in Ukrainian].

17. Ushynskiy K. d (1954) Pro narodnist u hromadskomu vykhovanni. [*About nationality in public education*]. Vybrani pedagogichni tvory. Kyiv. Rad. shkola. S. 28–87 [in Ukrainian].

18. Alberts W. (2019) Religious Education as Small Indoctrination: How European Countries Struggle with a Secular Approach to Religion in Schools. *Center for Educational Policy Studies Journal*, 9 (4). 2019. p. 53–72. URL: <https://doi.org/10.26529/cepsj.688> (data zvernennia 24.04.2024)

19. Alberts W. (2019) *Integrative religious education in Europe: a study-of-religions approach*. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2007. 442 r. URL: <http://surl.li/twqvj> (data zvernennia 14.04.2024)